

DIALEKTIK : REVOLUTIE ZONDER TEGENSPOED

Luc Vanneste

Het woord dialektiek is waarschijnlijk één van de meest gebruikte uit de marxistische traditie. Iedereen die van ver of van bij iets met die traditie te maken heeft, neemt het te pas of te onpas in de mond. Het is bijna een mode-woord. Maar zoals men weet verbergt mode in veel gevallen een gebrek aan kwaliteit, moet mode een schijn ophouden. Als men vraagt naar de betekenis van het woord dialektiek krijgt men dezelfde indruk van schijn. De betekenis is nauwelijks te vatten. In één en hetzelfde boekje gebruikt Friedrich Engels – die toch verondersteld kan worden op de hoogte te zijn – dialektiek in vier verschillende betekenissen. Hij doet niet eens een poging ze van elkaar te onderscheiden, zodat we kunnen veronderstellen dat hij zich daar niet eens bewust van was. Dialektiek heet achtereenvolgens : een methode om de (beweging van de) werkelijkheid te vatten, een filosofische weerspiegeling van het ononderbroken proces van worden en vergaan, een samenvatting in het denken van de resultaten van de wetenschappen, een afzonderlijke wetenschap van de algemene bewegingswetten (1). Een methode, een weerspiegeling, een samenvatting, een wetenschap. Het enige wat de vier betekenissen gemeen hebben, is dat ze verband houden met *beweging*. Laten we ons daar aan vast houden.

Na benadrukt te hebben dat de geschiedenis van de mens en van de natuur onderworpen zijn aan dezelfde (bewegings)wetten, noemt Engels in een ander bekend werk de *kern* van de dialektiek : de kennis dat onverzoenbare tegenstellingen en scherpe grensscheidingen relatief zijn. De starheid en absolute geldigheid van de tegenstellingen en grenzen zijn door een reflectie van de mens in de natuur gelegd. Ze zijn een veronderstelling (2). Dialektiek heet op de eerste plaats de verbondenheid van alles. Het individuele – in de betekenis van het ondeelbare, het op zichzelf staande en als zodanig het los, apart bestaande – kent slechts een zeer relatief bestaan. Het is eigenlijk nauwelijks bestaande. In de grond is alles hetzelfde. Met name materie. Niet materie in de zin van grondstof. Niet materie zoals we ze vatten, proeven, ruiken, enzovoort. Maar materie in de zin van beweging. De bestaanswijze (in het Duits: 'Daseinsweise') van de materie, de wijze waarop de materie bestaat, is beweging. Materie bestaat als

beweging, materie is beweging. In zoverre alles materie is, is alles beweging (3). In de stelling 'alles is beweging' zit dus de kern van de dialektiek.

Is dat geen reflectie die de mens in de natuur legt, geen veronderstelling? Engels geeft het in weer een ander, maar verwant boek toe: "De materie als zodanig is een loutere gedachtenconstructie en abstractie" (4). De reductie van alles tot materie maakt abstractie van de kwalitatieve verscheidenheden. Zij doet alsof ze niet bestaan. Op zichzelf hoeft daar nog niets tegen te zijn: men kan zich bewust in dat perspectief stellen met de bedoeling iets specifieks te zien. Maar Engels doet een stap meer, hij keert de relatie om wanneer hij schrijft: "De zogenaamde objectieve dialektiek heerst in de hele natuur. De zogenaamde subjectieve dialektiek, het dialektische denken, is slechts een weerspiegeling van de in de natuur overal heersende beweging in tegenstellingen (...)" (5). Op die manier doet Engels alsof zijn veronderstelling realiteit is, alsof de realiteit samenvalt met de abstractie die hij er eerst van gemaakt heeft. Daarenboven doet hij daarna alsof het denken de weerspiegeling van die abstrakt gemaakte realiteit geworden is. Op Engels lijken de woorden van toepassing die Marx in 1843 over Hegel schreef: "Hij ontwikkelt zijn denken niet uit de dingen, maar hij ontwikkelt het ding uit een denken dat in de abstracte sfeer van de logica met zich klaar geworden is" (6). Dit noemt Marx het logisch pantheïstisch mysticisme van Hegel, namelijk het onderschikken van de werkelijkheid aan de logica (7). Engels zou het er ongetwijfeld mee eens geweest zijn om die houding *idealistisch* te noemen. Maar hijzelf lijkt dan toch in zijn eigen netten verstrikt geraakt te zijn!

Het idealistische programma, dat enerzijds afziet van de kwalitatieve verscheidenheden en anderzijds deze abstractie voor de realiteit houdt, is van oudere datum. Het is het programma van op zijn minst de moderne tijd. René Descartes is de vader van die moderne versie. Hij wilde de dingen reduceren tot hun uitgebreidheid, dat wil zeggen wat bepaald is door lengte, breedte en hoogte. In een wereld waarin alles gelijk is, kan geen sprake zijn van wording. Wel van beweging, want uitgebreidheid is bijna per definitie beweging. Met de woorden van Jan Van Den Berg: "Als de dingen uitsluitend ruimte zijn, plaats in de ruimte, en meer niet, dan kan er alleen nog sprake zijn van plaats naar plaats: dat is beweging" (8). Het enige denkbare verschil tussen de dingen is juist een verschil in beweging. Maar het verschil in beweging verwijst niet naar een worden, in de zin van ontstaan van het nieuwe. Alles blijft gelijk, alles is te reduceren tot wat het geweest is, het heden is slechts uitwerking van het verleden. De negentiende eeuwse evolutietheorie wil niets anders aantonen, zij is slechts een variatie op de wet die Leibniz twee eeuwen voordien formuleerde: alles gaat stapsgewijs vooruit in de natuur en niets door een sprong. Alles is ontstaan uit brute, tijdloze materie, volgens haar inherente noodzaak. Daardoor blijft alles aan deze materie gelijk (9). 'Alles is beweging' kan dan ook vertaald worden

door 'alles is ontwikkeling', afwikkeling van wat bij het begin — zoals in de kiem van een plant — gegeven is. De moderne wetenschap is niets anders dan een poging de continuïteit te bewijzen. Hoewel zij de verandering tot object heeft, ontkent zij deze paradoxalerwijze. Of in elk geval: zij minimaliseert de verandering. In zoverre er toch nog verandering is, is het verandering ten goede: ontwikkeling is onvermijdelijk ontwikkeling van het lagere naar het hogere. Alle ontwikkeling is *voortuitgang*.

Engels neemt het programma van de moderne wetenschappelijke tijd over. Hij hoopt terecht dat die wetenschap steeds meer dialektisch zal worden, hij ziet terecht geen contradictie tussen de dialektiek en de ontwikkeling van de wetenschap. De wetenschap heeft al lang het lineaire denken in termen van oorzaken en gevolg geruild voor een denken dat rekening houdt met de wisselwerking van tegengestelde factoren. Ook de positieve wetenschappen gaan op zoek naar het evenwicht van structuren die voortdurend in beweging zijn.

Maar waarom moest de dialektiek dan ingevoerd worden? Wat voegt de dialektiek toe aan de wetenschap?

Op het eind van de achttiende eeuw was Europa opgeschrikt en grondig door elkaar geschud door de Franse revolutie. Was deze niet het bewijs voor de onhoudbaarheid van het wetenschappelijke programma? De Franse revolutie betekende toch een omwenteling, een breuk, een discontinuïteit? Welnu, Hegel probeerde in het begin van de negentiende eeuw juist die discontinuïteit te relativeren met behulp van de dialektiek. De dialektiek was gewoon een extra wapen in de minimaliseringspoging van de verandering. De Hegeliaanse dialektiek probeert de continuïteit ondanks de discontinuïteit te vatten. Zij doet dit door de tegenstelling tot mechanisme, tot motor van de ontwikkeling te maken. Iedere fase in de geschiedenis broedt in zijn eigen schoot zijn tegendeel uit. Dit is een voorafspiegeling van het nieuwe, van de toekomstige fase. Het nieuwe is op die manier niet het radicaal andere, maar het kind, het product van het oudere. Een omwenteling hoeft helemaal niet meer te verontrusten. Het nieuwe is gewoon volwassen geworden en neemt het roer van de oude over — nadat het het oude als zijn voedingsstof in zich opgenomen heeft. Zoals Engels schrijft: "In de plaats van de afstervende werkelijkheid komt een nieuwe, levensvatbare werkelijkheid — vreedzaam wanneer het oude verstandig genoeg is om zonder tegenstribbelen met de dood mee te gaan, gewelddadig wanneer het zich tegen die noodzaak verzet" (10). De dialektiek minimaliseert aldus op haar manier de verandering. Zij sust op haar manier de verontrusting — op de eerste plaats verontrusting omwille van maatschappelijke onstabieleit. Net zoals de continuïteitswet spruit de dialektiek voort uit de angst voor verandering. Ook de dialektische filosofie gelooft aan de onvermijdelijkheid van de Vooruitgang. Hoewel de beweging tegelijk beschreven wordt als een eerder doelloos gebeuren. Zo Engels: "Voor haar bestaat niets dan het ononderbroken proces van worden en

vergaan, van het oneindig opstijgen van het lagere naar het hogere" (11).

Misschien zal men verwonderd of zelfs geërgerd opkijken wanneer men Engels aldus ziet schuiven in de richting van het politiek conservatisme. Hij voerde toch expliciet de revolutie in zijn vaandel! Geeft hij trouwens niet zelf een repliek op mijn opmerking wanneer hij bij de laatst geciteerde woorden voegt: "Zij (de dialektische filosofie) heeft ongetwijfeld ook een conservatieve zijde: ze erkent van bepaalde trappen van kennis en maatschappij de gegrondheid, voor hun tijd en omstandigheden. Maar ook slechts zover. Het conservatisme van deze beschouwingwijze is relatief, haar revolutionair karakter is absoluut — het enig absolute dat ze laat gelden" (12). Engels distancieert zich daarenboven van de conservatieve politieke stellingname van Hegel, die de evolutie laat stoppen bij zijn werkgever, de Pruisische staat. Zijn conservatisme schrijft hij toe aan het feit dat Hegel een systeem probeerde te bouwen — een totaal-filosofie. Enkel vanuit zijn poging om de absolute waarheid te bereiken is te begrijpen hoe hij aan de geschiedenis een eindpunt heeft willen opdringen.

Nu wil ik geenszins ontkennen dat er politieke verschillen zijn tussen Hegel en Engels. Waar ik wil op wijzen is dat niet enkel aan het systeem van Hegel conservatieve politieke consequenties vastzitten. Dit is ook het geval bij wat Engels in een goedkeurende appreciatie zijn methode noemt. Men moet zich trouwens afvragen of een methode die de wereld probeert te vangen in een 'universeel' verklaringsmechanisme van beweging wel anders dan systeembouwend kan zijn! Maar goed, de conservatieve consequentie van de dialektische methode kan men uitdrukken met wat één van die fameuze 'nouveaux philosophes' over de dialektiek van Plato schrijft: zij is de idee dat maatschappijen worden, maar dezelfde blijven; zij brengen iets nieuws voort, maar zonder aan de grondbeginselen te raken (13). Verandering jawel, maar geen radicale, verandering. Ik leg dit nader uit.

Wanneer men aanneemt dat alles gerechtvaardigd is voor zijn tijd en omstandigheden, kan men ieder uitstel van verandering op naam schrijven van het onvoldoende 'gerijpt' zijn van het nieuwe. Het wachten kan op die manier oneindig worden, zonder dat de hoop hoeft te vervliegen. Deze helpt het wachten dragelijk te maken en functioneert als een zoethouder. In elk geval hoeven we voor de verandering niets te doen: zij komt, onvermijdelijk. En zelfs als we iets doen: eigenlijk doet het er niet toe wat, want alles komt terecht. Vooruitgang is nu eenmaal onvermijdelijk. "Een tijdstip dat niet komt, is een tijdstip dat eeuwig duurt; een rijpende tegenstrijdigheid is een crisis die tot een oplossing wordt gebracht; een klasse die zich toerust voor de strijd is altijd een klasse die wordt geïntegreerd; haar geduld leren oefenen, betekent haar leren collaboreren (...)" (14). Deze woorden zijn van Bernard-Henri Lévy. Hij kan dan best een gefrustreerde van '68 zijn, iemand die maar blijft de wonden likken die een imaginaire revolutie geslagen heeft (of juist niet geslagen heeft). En ongetwijfeld is de politieke weg die hij

inslaat allerminst zonder gevaar. Hij lijkt een soort defaitisme te prediken dat iedere handeling onmogelijk maakt, maar daardoor het bestaande evenzeer zijn beloop laat. Maar hij legt mijns inziens toch de vinger op een zere plek van het socialisme. Zowel het reformisme als het gauchisme hoort men inderdaad meer dan eens in koor roepen: "Sluit u aan bij deze wereld, maak haar slingerende loop tot de uwe, volg haar enge wegen, er zal niets dan goeds uit voortkomen en de dorste woestijnen zult u tot de lieflijkste, de vruchtbaarste grasvlakten maken" (15). Dit is inderdaad de hegeliaanse kern in het socialisme: de toekomst ligt voor het grijpen, men hoeft slechts mee te drijven.

Maar er is niet alleen het grenzeloze optimisme — dat trouwens met het erger worden van de crisis wel eens groter zou kunnen worden. Het voornaamste bezwaar moet nog komen. De dialektische methode is onmiskenbaar conservatief bij uitstek als de huidige toestand niet de vrucht van de toekomstige maatschappij in zich zou dragen, maar integendeel een hinderpaal zou zijn voor het tot stand komen van die nieuwe maatschappij.

Op dit punt moet ik uiteindelijk iets zeggen over Marx, die zich inzake dialektiek wijselijk op de vlakte gehouden heeft. De 'zware' uitspraken zijn van Engels. Men kan bij Marx zelfs afwijzingen vinden, bijvoorbeeld in die passage waarin hij het de grote verdienste van Feuerbach noemt gepleit te hebben voor het op zichzelf rustende en positief op zichzelf gegronde positieve (16). Hiermee werd de zogenaamde, negatie van de negatie van Hegel verworpen als een mystificatie van de werkelijke tegenstelling. Maar toch mag Marx ons niet ontsnappen. Engels was wel degelijk zijn trouwe volgeling, hij heeft zijn leermeester (zo noemt hijzelf Marx) allerminst verraden! Marx dacht dialektisch, ook al leek hij misschien niet zo gelukkig met de idee van een dialektiek van de natuur. In elk geval pleitte hij voor het kapitalisme, als een noodzakelijke stap naar het socialisme. Het kapitalisme was voor hem verantwoord voor zijn tijd en omstandigheden. In het kapitalisme moet de kiem van de nieuwe tijd ontstaan. Uit en tegenover het kapitalisme moet het socialisme spruiten. Het kapitalisme is flink bezig het productieapparaat in het leven te roepen dat de materiële grondslag van het socialisme zal mogelijk maken.

Welnu, is het ook geen mystificatie te stellen dat het socialisme uit het kapitalisme zal voortkomen? Het productieapparaat dat het kapitalisme kent, staat immers het socialisme in de weg. Maar als dit zo is, dan betekent het pleidooi van Marx voor het kapitalisme als doorgangsfase, een pleidooi voor het kapitalisme zonder meer!

We hebben gezien hoe voor de dialecticus de geschiedenis een ononderbroken proces van worden en vergaan is. Welnu, het kapitalisme zou in die optiek gezien moeten worden als een ideaal eindpunt van de geschiedenis. Met het kapitalisme is omzeggens de 'perpetuum mobile' tot stand gebracht, de oneindige beweging. Ook dit is een inzicht van Marx. Want dit moet hier duidelijk

gesteld worden: ik verwerp met klem Marx als dialecticus, maar dit is wat mij betreft een poging om Marx te 'redden'. Het kapitalisme is per definitie gericht op het verwerven van kapitaal. Kapitaal is geld in die cirkulatievorm waarbij een koopwaar wordt gekocht om ze opnieuw te verkopen en er dus weer (en meer) geld uit te halen. Het is zonder meer duidelijk dat die beweging (haar winstverhoging) geen interne rem heeft, dat zij in principe oneindig is. Welnu, om aan die oneindigheidsambitie te voldoen, heeft het kapitalisme uiteraard een aangepast productieapparaat gecreëerd. Dit vermaterialiseert als het ware de oneindige beweging: het is gericht op groei en het maakt daarom de producten aan de eigen groei ondergeschikt. Voor dit apparaat — om even te stellen alsof het volledig op zichzelf zou bestaan — is het volmaakt onverschillig wat en hoe er geproduceerd wordt. Het produceert dan ook een overdaad aan schadelijke en overbodige producten. Reeds deze bedenking zou voldoende moeten zijn om in te zien dat het kapitalistische productieapparaat niet zo maar kan overgenomen worden wanneer men het socialisme wil realiseren. Reeds deze bedenking maakt duidelijk dat het apparaat drastisch moet aan banden gelegd worden en zelfs drastisch onder het snoeimes moet komen. Maar er zijn meer bedenkingen. Het kapitalistische productieapparaat is van zo'n gigantische aard dat de arbeiders die het moeten bedienen er door gedomineerd worden. Ook dat heeft Marx gezien: de arbeiders zijn slaven van machines die zij niet kunnen overzien. Dit gigantisme laat geen enkele diepgaande democratisering toe: iedere inspraak moet zich beperken tot kwesties van arbeidsduur en veiligheid. Iedere werkelijke regeling van het arbeidsproces is uitgesloten en wordt gedikteerd door de machines (17). Het gaat zover dat de arbeider zijn machine moet vragen of hij mag beginnen. En dat is meer dan een boutade! De perfektionering van het apparaat gaat in de richting die de arbeider steeds meer tot slaaf maakt. De verder gaande automatisering herleidt de arbeid steeds meer tot het verrichten van controlehandelingen. De arbeiders worden, zoals Marx opmerkt, machinebewakers (18). Als zodanig worden ze steeds meer aan elkaar gelijk, ze worden steeds meer tot automaten waarvan het gebrek aan kwalifikatie de voornaamste eigenschap is. Marx zag duidelijk dat de arbeider door die degradatie van zijn arbeid aan macht verliest, want de kapitalist (zou men wellicht beter zeggen: het apparaat) wordt steeds onafhankelijker van zijn beroepskennis (19).

Misschien zal men er op wijzen dat dit wel juist kan zijn, maar dat er ook een keerzijde is: de arbeider gaat over steeds meer vrije tijd beschikken. Het komt er op aan in deze tijd de democratie en het socialisme te realiseren. Maar dan verdoezelt men dat ook deze tijd bepaald blijft door het produktieapparaat. Dat deze tijd moet besteed worden aan de consumptie van wat het apparaat uitbraakt. Gewoon opdat het verder zou kunnen draaien moet dit braaksel opgevreten worden. En het bestaat uit steeds meer op elkaar lijkende kunststoffen. Ook in de vrije tijd wordt de unificatie steeds meer gerealiseerd!

Wellicht is het duidelijk waar ik naar toe wil: waar Engels stelt 'alles is beweging', zeg ik: 'het kapitalisme is beweging'. En waar Engels stelt 'alles is (gelijke) materie', zeg ik: 'het kapitalisme is gelijkheid'. Maar die eindeloze of doelloze beweging en die verschrikkelijke uniformiteit zijn onverbrekkelijk verbonden met het productieapparaat van het kapitalisme. Als daar niets aan gedaan wordt, kan het kapitalisme niet als overwonnen beschouwd worden. En Marx had niet de minste intentie daar iets aan te veranderen; integendeel! We zagen dat hij het productieapparaat tot volle ontwikkeling wilde zien komen en juist die ontwikkeling tot voorwaarde van het socialisme maakte! Toen we daarnet wezen op de nefaste ontwikkeling van de arbeid, hebben we geput uit een passage uit Marx' *Misère de la philosophie*. Maar juist in die passage komt hij er alleen maar toe te spotten met Proudhon, die de oude ambachtelijke gilden opnieuw zou willen invoeren. Maar Marx trekt zelf geen enkele conclusie. Het is zeer duidelijk dat er voor hem geen alternatief bestaat of mogelijk is tussen de gilden en het kapitalistische productieapparaat. Dit laatste hoeft eigenlijk alleen maar van de anarchie gered te worden (20). Precies alsof het niet bezig is zichzelf daarvan te reinigen, zonder dat het fundamenteel van karakter verandert!

Engels krijgt toch ergens gelijk wanneer hij het dialektische denken een afspiegeling noemt van de objectieve dialektiek. Het dialektische denken van Engels en van Marx is een afspiegeling van de kapitalistische werkelijkheid en tegelijk een anticipatie op de ultieme consequenties ervan. Daarenboven doet het alsof het zelf de werkelijkheid uitput. Het wil op die manier de natuur en de geschiedenis aan banden leggen. Het probeert hen in een keurslijf van onveranderlijke wetten te wringen. Op die manier functioneert het als een rem op iedere fundamentele verandering. Het dialektische denken is ideologisch in de zin die Marx er zelf aan gegeven heeft! We moeten dan ook pleiten voor een anti-dialektisch denken. Tegenover 'alles is beweging' moeten wij oog hebben voor rust, afgrenzing, individualiteit, werkelijke, dat wil zeggen onverzoenbare, tegenstellingen. We moeten voor alles verandering nastreven, een breuk met het bestaande. We mogen ons niet beperken tot een poging het bestaande te overstijgen door het te integreren in een nieuw geheel. Die betrachting houdt het bestaande in stand, versterkt het.

NOTEN

¹F. Engels, *Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie* (1886), Baarn, 1980.

Ik heb gewezen op het slordige woordgebruik van Engels in de notities bij mijn vertaling van dat werkje. Zie noten 30 en 90. In het vervolg van mijn tekst

gebruik ik de uitdrukkingen ook maar door elkaar.

²F. Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (1894), M.E.W. 20, p. 14. Dit werk wordt meestal de "Anti-Dühring" genoemd.

³o.c., p. 55.

⁴F. Engels, *Dialektik der Natur* (notities geschreven tussen 1873 en 1883), M.E.W. 20, p. 519.

⁵o.c., p. 481.

⁶K. Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* (notities uit 1843), M.E.W. 1, p. 213.

⁷o.c., p. 216.

⁸J.H. Van Den Berg, *Metabletica* (1956), Nijkerk 1974, p. 63. De hele paragraaf van het tweede hoofdstuk is hier relevant. Zie ook J.H. Van Den Berg, *Gedane Zaken*, Nijkerk 1977, hoofdstuk 3.

⁹J.H. Van Den Berg, *De dingen* (1965), Nijkerk 1977, p. 88.

¹⁰F. Engels, *Ludwig Feuerbach...*, o.c., p. 57.

¹¹o.c., p. 59.

¹²o.c.

¹³Bernard-Henri Lévy, *De barbaarsheid met een menselijk gezicht* (1977), Amsterdam 1978, p. 120.

¹⁴o.c., p. 101-102.

¹⁵o.c., p. 74.

¹⁶K. Marx, *Oekonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*, M.E.W. Ergänzungsband, p. 568/569.

¹⁷A. Gorz, *Adieux au prolétariat*, Paris 1980.

¹⁸K. Marx, *Das Elend der Philosophie* (1847), M.E.W. 4, p. 156.

¹⁹o.c.

²⁰o.c., p. 97.